

- История философии. Конспект лекций - под редакцией доктора философских наук, профессора Воловика В.И., Запорожье, 1994.
- Кант И. Соч. в 6-ти томах Т. 4 часть 2.М.,1965
- Кант И. Критика чистого разума. - Симферополь: «Ренеме», 1998.
- Лобковиц Н. Что такое «личность»? Вопр.философии. № 2, 1998, С. 54-65.
- Менегетти А. Онтопсихологическая педагогика / Пер. с итал. Д.Петрова. - Пермь: Хортон Лимитед, 1993.
- Равич-Щербо И.В., Марютина Т.М., Григоренко Е.Л. Психогенетика. (учебник для вузов). - М.: «Аспект-Пресс», 1999.
- Тушмалова Н.А. Современные представления о макромолекулярных механизмах памяти // Исследования памяти. М.: «Наука», 1990.
- Философский энциклопедический словарь - М.: ИНФРА-М, 1997.
- Фогель Ф., Мотульски А. Генетика человека в 3-х томах - М.: «Мир», 1990, Т.3.
- Хьелл Л., Зилгер Д. Теории личности, - С-П.: Питер Пресс, 1997.
- Шванцара Й. Диагностика психического развития, Praha: AVICENUM, 1978.
- Эфроимсон В.П., Изюмова Е.А. На что мы надеемся, или нужно ли растить гениев?//Квинэссенция. Философский альманах. - М.:Политиздат.1990.с.18-40,
- Юнг К.Г. Аналитическая психология // История зарубежной психологии: Тексты. М., 1986.
21. Юнг К. Божественный ребенок. - М.: Олимп. 1997

ФАРЕНИК С.А.

СОЦІАЛЬНІ ЕКСПЕРИМЕНТИ: СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ І ТИПОЛОГІЯ

Одним з способів опанування сутності експерименту як соціального феномену є типологізація. Незважаючи на слабку розробленість (фактичну відсутність) теорії соціального експерименту, створення типології соціальних експериментів є цілком можливим і необхідним кроком у спробі висвітлити сутність і зрозуміти багатоманітність форм експериментування. Така типологія, на наш погляд, сприятиме розробці адекватного інструментарію менеджменту експерименту (у вузькому тлумаченні – інноваційному менеджменту, що, як ми побачимо нижче, суттєво і не зовсім виправдано звужує розуміння соціального експерименту), виробленню таких стратегій соціального розвитку і реформування, які органічно поєднують б соціальної безпеку із ефективністю.

Соціальний експеримент виступає системним суб'єктно-об'єктним відношенням. *Суб'єкт соціального експерименту* – уся багатоманітність соціальних акторів – окремі індивіди, групи, організації, спільноти, етноси, класи і верстви, апарат і механізми держави тощо. У більш вузькому (і, як на наш погляд, більш адекватному) розумінні суб'єкт експерименту – той соціальний агент, який виражає зацікавленість у здійсненні експерименту, спроможний чинити експериментальний вплив на необхідні чинники і фактори соціального існування, контролювати перебіг експериментального процесу і вносити відповідні корективи. В кінцевому підсумку суб'єкт експерименту несе відповідальність за наслідки експерименту.

За *суб'єктами здійснення (акторами)* експерименти можуть бути, відповідно, *управлінськими* (коли перетворення і інновації є здебільшого наслідком постійного впливу з боку керівних структур) і *власне соціальними* (коли учасники і головні дійові особи – самі соціальні суб'єкти (наприклад, учасники національно-визвольного руху, мігранти і емігранти).

З точки зору зазначеного суб'єктно-об'єктного тлумачення соціальний експеримент може бути універсальним чином інтерпретований у якості *форми суспільної синергетики*, тобто *саме через посередництво експериментальних практик суспільство винаходить, випробує і здійснює відбір найбільш прийнятних і ефективних форм соціального існування, які найбільшою мірою відповідають широкому контексту природно – соціальних умов.*

Свого часу Р. Ривкіна визначала складну структуру соціального експерименту, включаючи до неї: 1) постановку задачі; 2) побудову предмета експериментального дослідження; 3) розробку програми проведення експерименту, яка містить а) розробку методики (побудову схеми зв'язків експериментальних і контрольних об'єктів і їхнього розподілу у просторі і часі, що є необхідним для отримання чистого і репрезентативного результату) та б) побудову плану створення експериментальної ситуації (вибір об'єктів, визначення послідовності процедур, які передбачено експериментом); 4) реалізація програми, тобто а) створення експериментальної ситуації на реальних об'єктах та б) спостереження і контроль; 5) аналіз результату, що включає також виокремлення тих його аспектів, що безпосередньо – практичне або ж тільки пізнавальне (на поточний момент) значення [1]. З точки зору вузького розуміння соціального експерименту пропонується структура принципово прийнятна, але у пропонованому нами розумінні структура експерименту може бути (і звичайно буває) позбавленою будь – якого попереднього планування і прогнозування.

Повернемось до сутнісних суб'єктно – об'єктних характеристик соціального експерименту. Перш за все визначимо, що *об'єктом* експериментального впливу у соціальному експерименті завжди виступають соціальні відносини і взаємодії. А оскільки саме суспільство є нічим іншим, як системою усіх таких взаємодій, то соціальний експеримент може тлумачитись як практичне самопізнання, самоперетворення і

саморегуляція соціального цілого. Із допомогою актів і процедур експериментування соціальні суб'єкти отримують відомості про структурні і інституціональні характеристики соціуму, про умови і принципи функціонування суспільства. Слушно зауважила у своїй роботі В.В. Шамрай: "...людина – індивід або спільнота – конституюється у якості соціального суб'єкта тією мірою, якою вона робить предметом своєї діяльності суспільні відносини, в яких вона знаходиться, або порядок суспільного життя в цілому. Тим самим репрезентує себе тісний внутрішній зв'язок між генезою соціального суб'єкта і становленням суспільно – перетворюючої діяльності" [2, 67]. Експеримент має своїм об'єктом суспільні відносини, але *тільки* внаслідок експерименту стає нарешті зрозумілим, що ж саме цей об'єкт з себе уявляє.

За *напрямами* свого спрямування соціальні експерименти можуть бути репрезентовані усією багатоманітною векторів соціального розвитку. Найчастіше соціальний експеримент пов'язує із інноваційною складовою соціального розвитку.

Ми визначимо такий різновид соціальних експериментів як *креативно-інноваційний експеримент*, метою якого є досягнення таких параметрів і характеристик соціального процесу, які асоціюються (в даному випадку ми не вдаємося до розгляду того, чи є насправді таке розуміння правильним чи хибним) із прискоренням соціальної динаміки, підвищенням ефективності, збільшенням прибутків в економіці, зростанням енергії, яка знаходиться у розпорядженні, у прискоренні обігу коштів та ін. Креативно-інноваційний експеримент є фактично творенням нових соціальних форм, своєрідним каталізатором розвитку. Способами здійснення такого експерименту є реформи і реформації (зокрема, виникнення і розповсюдження протестантизму), "революції згори", революції взагалі, а також багатоманітні спонтанні зміни, які згодом починають усвідомлюватися, отримувати доктринальне виправдання і обґрунтування. Найбільш послідовно цей різновид соціального експериментування знаходить відображення у модернізаторських проектах, які є логічним породженням класичних просвітницьких уявлень про прогрес і розвиток, поліпшення і вдосконалення людини, досягнення такого стану суспільства, який відповідав би певним соціальним ідеалам. Такі проекти модернізації (осучаснення) суспільства мають своїм підґрунтям переконаність в тому, що людина може і мусить позитивно впливати на умови свого буття, утворюючи і закріплюючи новознайдені позитивні результати. Нарешті, такий інноваційний пошук увінчується концепцією перфекціонізму, тобто переконанню, згідно з яким суспільство в принципі може бути вдосконалене згідно із певними ідеалами, певним ментальним "проектом", уявленням про належне і бажане. Отже, перфекціоністський підхід створює для експерименту так би мовити "нормативний формат", висуваючи певні вимоги, яким суспільство "мусить" відповідати. Намагання привести соціальну дійсність у відповідність (завжди приблизну, відносну) із цими вимогами дуже часто і складає сутність інноваційних соціальних проектів. Звісно, перфекціоністські ідеали зовсім не часто є відірваним від життя ідеалізуванням. Соціальні ідеали найчастіше самі є наслідком попереднього досвіду розвитку, а, отже, попереднього експериментування. Таким чином, намагання вдосконалити суспільство і надати йому бажано досконалих рис так чи інакше "штовхає" до експериментування із невизначеними наслідками. Адже важко знайти суспільство, яке спроможне було б "витримати" випробування ідеалами...

Важливим різновидом соціального експерименту є *стабілізаційний (адаптаційний) експеримент*, який ставить на меті створення і вкорінення структур, із допомогою яких суспільство пристосовується до нових умов існування (наприклад, у зв'язку із природними умовами, що докорінно і незворотно змінилися, наприклад, внаслідок природного катаклізму, іноземного нашествия та ін.). Якщо креативний експеримент спрямований на досягнення якихось вимірів ефективності і пошук динамічних оптимумів, то стабілізаційний обмежується вимірами і категоріями достатності і виживання. Цей експеримент, на відміну від попереднього, не передбачає експансії і зосереджений на чіткому окресленні простору стабілізації. Ми віднесли б до експериментів такого типу різні версії "наздоганяючого розвитку", а також модернізації другої або третьої хвилі. У цих випадках ми маємо так би мовити "вимушені" практики експериментування, коли керівні структури мимоволі втягуються у вир перетворень задля того, щоб забезпечити відповідність якостей своєї країни вимогам і імперативам часу. Коли навколишні країни роблять черговий карколомний стрибок, сусіди мимоволі відчувають вплив як від досягнень, так і від провалів експериментаторського пошуку. Експерименти такого ґатунку – це відомі (і підкреслимо – вимушені) практики "відкриття" східних країн перед тиском і експансією європейських держав. Внутрішньо гармонійний і викарбований тисячолітньою традицією східний світ – той самий Китай – змушений був шукати і винаходити відповідні адаптаційні форми для того, щоб адаптуватися до умов, які з точки зору внутрішніх умов життя соціуму немов би то й не могли ніколи виникнути. Якщо креативно-інноваційний експеримент є *ендогенним* за джерелами експериментування (тобто ідея експерименту і його "проект" породжується в середовищі даного соціуму і має на меті його гіпотетичне поліпшення), то стабілізаційно-адаптивний нерідко репрезентує експеримент *екзогенний* (тобто необхідність його породжується здебільшого зовнішнім впливом і обставинами, які сприймаються даним соціумом як "іноземний досвід").

Експеримент *гальмуючий (консервативний)* спрямований на припинення дії динамізуючих факторів. Так само, як і креативний експеримент, гальмуючий (консервативний) експеримент ставить на меті творення нових соціальних форм, але ці форми в даному випадку – засіб збереження докорінних засад status quo, яке якраз і сприймається як оптимум і ідеал.

Прикладом експериментів такого ґатунку і спрямування є різноманітні контрреформи і контрреформації, контрреволюції і "фундаменталістські проекти". Можна було б уявити собі "*повертаючий*" експеримент,

але насправді численні приклади “реставрацій” скоріше свідчать про неможливість повернення у бажане минуле.

Так чи інакше, розвиток в принципі не зупиняється, і усі згадані проекти (експерименти) скоріше є реакцією суспільства на занадто швидкі або недосить підготовлені зміни і інновації. Досвід показує, що кожна революція і кожний “стрибок”, як правило, мали своїм наслідком контрреволюцію і “крок назад”. За Англійською революцією ми бачимо диктатуру Кромвеля, за Французькою – імперію Бонапарта, за російською – сталінський термідор. При цьому ці “відкати” не скасовували і не зводили нанівець попередні надбання революційних експериментів, а “переводили” їх на мову інституціональних основ, гармонізували (звісно, певною мірою) хаос, який виник внаслідок дії революційної стихії і анархії. Отже, так зване “гальмування” здебільшого також є фактично сприянням змінам, - але із врахуванням всієї інерційної сили соціуму, його консервативної природи і перманентної неготовності до радикальних докорінних переворотів.

За масштабами і глибиною перетворень соціальні експерименти характеризуються як локальні, національні (в межах національних держав), субрегіональні і регіональні, транснаціональні і глобальні. Енергетиці соціального експерименту притаманна специфічна “пасіонарність” і експансіоністська сила розповсюдження інноваційного впливу. Якщо перетворююча сила експериментування здійснила позитивні (тобто бажані з точки зору суб’єктів) зміни на якомусь обмеженому просторі, в рамках якогось одного соціуму неодмінно поширюються на суміжні, а згодом на віддалені. Це стосується як технологічних новацій, так і ідейної моди, концептуальних обґрунтувань тих чи інших соціальних нововведень.

З точки зору часового виміру соціальний експеримент може бути *перманентним або постійним (стійким), довготривалим, тимчасовим* і таким, що *відбувається (здійснюється) періодично (циклічно)*. Приклад постійного (перманентного) експерименту – константні вектори ускладнення сучасного суспільства, впровадження технологічних винаходів в практику, експансія науки (ширше – знання) в усі сфери соціального буття. Періодичний експеримент – тимчасові лібералізації, податкові канікули, амністії тощо.

За характером експериментування можна виокремити *практичний експеримент* і *інтелектуальне моделювання*. Вони цілком рівноправні і рівно значущі за своєю вагомістю і практичною цінністю. Історія рясніє наочними прикладами, коли нехтування елементарними знаннями з інтелектуального доробку експериментування жорстоко давало взнаки в практиці конкретної політики. Найбільш відомий і яскравий приклад дає практика впровадження так званого “сухого закону” у Сполучених Штатах (так звана Поправка до Конституції). Перебіг подій засвідчив фіаско урядової антиалкогольної політики, неспроможність і неможливість “перевиховання” природи людей, які внаслідок низки причин схильні вживати алкогольні напої. Але ж відомо, що вже на початку XVIII століття відомий англійський мислитель Бернард Мандевіль у своєму вікопомному памфлеті “Басня про бджол” навів перепересичні аргументи проти ідеї введення “сухого закону”. При цьому він виходив зовсім не з міркувань того, що вживання алкоголю є “бажаним”. Мандевіль спробував змоделювати, що *в принципі* може статися, якщо скасувати торгівлю вином і віскі, - і дійшов висновку, що можливі негативні наслідки будуть ще гіршими, ніж те зло, проти якого намагалися боротися спочатку. Те ж саме, до речі, стосувалося у Мандевіля і тютюну, і парфумів [3, 52 – 63, 118 - 128].

Специфічною формою інтелектуального соціального експерименту є мистецтво взагалі і література, зокрема. Найбільш послідовно лінія проєктивного інтелектуального соціального експерименту знаходить вираження у літературних утопіях і антиутопіях, а в сьогоднішньому літературному процесі – у так званій “науковій фантастиці”. Утопія конструює бажане, і цей образ бажаного починає своєрідним чином впливати на існуюче становище. Антиутопія – як застереження - має намір показати гранічно завершене розгортання основних рис якогось апокаліптичного жаху. Наукова фантастика поєднує продуктивність цих обох напрямків, експериментуючи із тканиною соціальної реальності, роблячи її матеріалом для створення нових соціумів і етосів, нових типів і форм реалізації особистостей тощо. Література є узагальненням існуючого досвіду, вона є рефлексією над докорінними засадами буття. Фантастика ж є літературною футурологією, способом пізнання із допомогою беззастережного конструювання, для якого використовується матеріал сьогодення.

За головними засобами реалізації експеримент може бути *здебільшого деструктивний, здебільшого конструктивний*, а також *комбінований (змішаний)*. При цьому не випадково ми вживаємо саме такі обережні вирази як “здебільшого”, адже в серцевині будь – якого експерименту завжди коріняться деструктивний потенціал, загроза руйнації і хаосу, втрати керованості і спадкоємності, - врешті-решт колапс і загибель. Критерієм ступеня деструктивності може вважатися наявність так званої “точки звороту”, якою позначається можливість повернутися до початкового стану. Як ми вже зазначали вище, початок будь-якого експерименту майже унеможлиблює повернення до первісного стану. В той же час, зрозуміло, експерименту не притаманна якась фатальність, - власне, керованість процесом експерименту якраз передбачає встановлення і підтримання функцій контролю тією мірою, яка (принаймні, за задумом, теорією) запобігає розкриттю деструктивних потенцій експерименту.

“Деякі види пристосовуються, вимираючи”, - сумно-дотепно висловився одного разу афорист Станіслав Єжи Лец. Іншими словами, іноді трапляється так, що експеримент залишається єдиним можливим вибором, але він зовсім не гарантує успіху і прогресу, - він тільки дає шанс. В той же час деструкція створює плідну ситуацію вибору, коли в багатоманітності нового невпинно виникає і випробується нове. Про це, зокрема, йдеться в одному з новітніх досліджень французького філософа і соціолога Р. Будона, яке присвячене місцю

безпорядку у процесах соціального розвитку [4]. Отже, небезпечна (з точки зору усталеності соціуму) деструктивність завжди несе в собі потенціал творення, вироблення і апробації нового. Таким чином, соціальний експеримент практично завжди є небезпечним, оскільки торкається глибинних структур існування соціуму. Функції креативного творення неподільно пов'язані із цими небезпеками, але уникнути їх принципово неможливо. Це усе ставить з особливою гостротою питання про управління експериментом, контроль за його перебігом і наслідками, напрямками і контекстом протікання.

Стратегія соціального експериментування має виходити з якихось визначальних критеріїв успішності (ефективності) експерименту, які могли б виступати у якості орієнтирів експериментування. Серед таких фундаментальних критеріїв модно використати такі показники, як, скажімо, індекс людського розвитку і його складові. З погляду на це можна робити висновки про прийнятність або небажаність тих чи інших моделей будови соціуму або провадження політики. Візьмемо, зокрема, такий експеримент, як надання економічної свободи суб'єктам підприємницької діяльності. Вважається доведеним, що в країнах, де індекс економічної свободи є високим, забезпечується не тільки стабільно високий рівень економічного зростання, - таких показників, як ВВП на душу населення (принаймні на рівні 2% на рік), але й інші відповідні показники, такі, як тривалість життя, термін навчання в школах дівчаток по відношенню до хлопчиків та ін. [5]. З іншого боку, негативні показники за загально визначеними індексами свідчать про тупиковість експериментальної стратегії, необхідність зміни пріоритетів та ін.

Конструктивність і деструктивність експерименту знаходить свій прояв у тих переважаючих засобах, які використовуються для провадження експериментальних впливів. Конструктивність проявляє себе у мінімізації примусу і насильства, у використанні здебільшого мотивуючих засобів і важелів, які визволяють і використовують приховану енергетику соціальних суб'єктів на їхню ж власну користь. Конструктивність експерименту знаходить своє чітке віддзеркалення у ступені інтеграції соціуму, який не тільки не дезінтегрується, але й, навпаки, збільшує в процесі експерименту свої інтегративні соціетальні характеристики. Деструктивні механізми впровадження експериментальних впливів, як правило, обертаються для соціуму ескалацією насильства і примушення, використанням засобів соціального терору і дискримінації. Але у будь-якому разі здійснення експерименту передбачає долання опору тих, хто стоїть на заваді здійсненню справжніх перетворень і впровадженню по-справжньому дійових інновацій.

Згадаймо текст Звернення Президента України Л.Д. Кучми до Верховної Ради, де йдеться про те, що нагальною потребою для України стає глибока і докорінна адміністративна реформа, - існуюча система управління за роки незалежності довела свою неефективність і невідповідність вимогам часу: "Впродовж усіх років незалежності не вдалося сформувати дієздатне ядро управлінської еліти, висококваліфікованих менеджерів. Наявна система підготовки і перепідготовки кадрів, особливо державної служби, ще далека від вимог сьогодення. Як наслідок, кадровий потенціал ринкових перетворень лишається вкрай обмеженим. Саме цим пояснюються помилки в кадровій політиці, перманентні зміни у вищих ешелонах влади. Особливо позначаються слабкість середньої ланки управління, недостатній менеджмент не лише на державних підприємствах, а й у багатьох підприємницьких структурах». Президент констатував, що конструктивний потенціал нинішньої бюрократії себе повною мірою вичерпав, і є нагальна необхідність удосконалення управлінської вертикалі і глибокої адміністративної реформи [6].

Зауважимо мимохідь, що кризовий стан нашого соціального управління певною мірою уособлює також і загальносвітові риси «вичерпання менеджеріалізму» як прояву занепаду потенціалу управлінської верхівки. Поступово йде у минуле концепція менеджерської діяльності як діяльності здебільшого технократичної, де «кадри» є передбачуваним і вимірюваним у більшості проявів «ресурсом». Менеджерська еліта легітимізувала свою владу проголошенням своєї спроможності забезпечити матеріальний добробут і соціальну гармонію, - зрозуміло, що десакралізація менеджерів зумовлена тим, що менеджеріалізм досяг своїх природних меж і не може існувати в своєму колишньому вигляді і нести на собі весь тягар невинуватих сподівань

За сферами розгортання соціальні експерименти можуть бути охарактеризовані як економічні, політичні, виховні (освітні), наукові та ін. Внаслідок органічної цілісності і системної природи соціуму під час здійснення експерименту в одній сфері починає давати взнаки "ефект доміно" – глибокі і реальні зміни в одній сфері починають впливати на усі інші. При цьому не має значення, з якої саме сфери ці зміни починаються, - рано чи пізно трансформації поширюються на весь соціальний простір. Приблизно так дисфункції одного соціального інституту починають впливати на усі інші інститути. Треба з погляду на це визнати, що глибокі соціальні експерименти в одній сфері впливають на усі інші сфери. Не дивно, що Макс Вебер вбачав одним з вирішальних чинників творення капіталізму специфічну протестантську етику. Етичні зрушення неодмінно дають взнаки у найвіддаленіших і найфундаментальніших сферах соціального буття, - адже сама етика репрезентує такі глибинні основи соціального існування. В той же час, як ми вже зазначили вище, сприяння економічній свободі спричиняє наслідки, які не є специфічно економічними за своєю суттю.

Ліберальний і тоталітарний соціальні експерименти. На завершення розмови про типи і форми соціальних експериментів розглянемо два типових і змістовно протилежних різновиди соціального експериментування. Яскравим проявом і уособленням багатоманітного потенціалу соціального експерименту є дві протилежних його іпостасі: ліберальний експеримент і тоталітарний експеримент.

Відносно першого не треба казати багато. Звернемося до слів видатного дослідника сучасних суспільств Е. Геллнера. Він, зокрема, вказує, що свого часу в деяких країнах Європи почали відбуватися складні і важкозрозумілі процеси на зразок «мутацій»: «в деяких суспільствах відбулася мутація цінностей, перебудова внутрішньої структури, і, відвернувшись від насильства і забобонів, вони звернулися до розвитку виробництва, вивчення природи і певною мірою відкрили для себе інтелектуальну свободу». Докорінна сутність цих перетворень проявляла себе перш за все як зростання терпимості і свободи в суспільстві, визнання за людьми певних прав, свободи віросповідання, особистої недоторканості. При цьому ці суспільства, попри усі переконання відносно їхнього фатального послаблення (внаслідок свободи), демонстрували набагато більшу життєспроможність і силу, ніж «звичайні» країни феодальної доби. Ліберальний експеримент продемонстрував, що порядок, заснований на свободі, створює більше можливостей для плідного розвитку людьми своїх здібностей, дає змогу досягати добробуту і процвітання, - і при цьому такі суспільства зовсім не стають напрочуд легкою здобиччю хижих сусідів: «Ці суспільства почали дивним чином багатіти, і навіть виявилось, що у військовому відношенні вони набагато більш ефективні, ніж держави, де як і раніше були в ціні старі військові чесноти. Нації крамарів - такі, як голландці та англійці, - які мали досить ліберальні форми державного устрою, почали раз за разом перемагати на полі бою представників інших держав, в яких домінувала і задавала тон демонстративна, войовнича, вихована на агресивних цінностях доблесна аристократія» [7, 42 - 43].

Протягом тривалого часу як кабінетні науковці, так і практики-прагматики намагалися знайти ефективний рецепт, який давав би змогу досягти процвітання і добробуту (або ж зміг би пояснити причини процвітання одних націй і зубожіння і відставання інших). Одним з найперших у гранично чіткій формі відкрив закони такого процвітання Адам Сміт, який, уособивши і узагальнивши досвід “ринкування”, який існував на кінець XVIII століття, проголосив головними чинниками добробуту націй і окремих громадян такі складові, як добрі закони, необтяжуючі податки та мир. Згодом усі ці компоненти стали фундаментальними елементами визначення свободи господарювання (зокрема, підприємництва). Серцевиною ліберального експерименту було виборювання і затвердження економічної свободи як докорінної умови і головного конституюючого елементу соціального порядку. Завдяки затвердженню вільної ринкової економіки різко зросли темпи економічного розвитку країн, які стали (саме завдяки всебічній лібералізації) авангардом світового співтовариства. В цілому за 1820 – 1998 рр. ВВП світу збільшився з 831 млрд. долл. до 36836 млрд. долл. у цінах 1993 р., або у 44 рази. В деяких випадках відбувалося неймовірно швидке зростання. Наприклад, рекордсменом економічного розвитку вважається Тайвань, де за вказаний період спостерігалось найбільше зростання економічних показників (перш за все ВВП – аж у 133 рази!). Відповідно, відбулося як зростання ВВП на душу населення в цих ліберальних країнах (відповідно, з 778 долл. на рік до 6189), та і сама кількість населення у світі (з приблизно 1068 млн. чол. у 1820 р. до майже 6 млрд. у 1998 р.) [5,83]. В той же час проведення лібералізації економіки (а під нею ми розуміємо надання економічної свободи в широкому розумінні господарюючим суб’єктам) призводило – і призводить зараз – до зростання нерівномірності, посилення непередбачуваності розвитку, збільшення соціальної диференціації і конфліктності тощо. Ліберальне соціальне експериментування (принаймні, на рівні так званого “класичного лібералізму”) виходило з принципу, згідно з яким вважалося, що чим менше держава втручається в економіку, тим краще і для економіки, і для суспільства. Стало відносно зрозумілим, що саме ставало на заваді економічному розвитку, тобто які фактори виступали в ролі очевидних обмежень економічної свободи:

- конфіскація приватної власності;
- невиконання контрактів;
- створення нерівних і непередбачувано змінюваних умов господарської діяльності;
- пряме державне оподаткування;
- державні позики (мається на увазі, що держава бере в борг);
- державне інфляційне оподаткування;
- державні витрати;
- бюджетний дефіцит і державний борг;
- державне регулювання і зовнішньоторговельний протекціонізм;
- інфляція;
- репресивна валютно-фінансова політика [5, 88].

Таким чином, ставало очевидним, що ліберальна політика полягала в тому, щоб скасувати (або мінімізувати) дію вказаних негативних факторів, а також (цим самим) сприяти реалізації «позитивної програми» лібералізації, яка включає в себе забезпечення державою внутрішньої і зовнішньою безпеки учасників ринку; забезпечення недоторканості приватної власності; забезпечення єдиних, рівних, прозорих і стабільних правил господарського життя; забезпечення виконання контрактів приватними особами; ліквідація обмежень на участь громадян в господарському житті; сприяння конкуренції [5, 90].

Але виконання складових цієї програми ліберального експерименту далеко не забезпечувала усталеності і стабільної життєздатності соціального життя, - це стосувалося як провідних країн Європи, так і Північно-Американського континенту, і колоніальних держав Африки, Азії і Латинської Америки [8]. Дійсність соціального розвитку наочно продемонструвала обмеженість і недостатність світоглядних і наукових основ ліберального експериментування в тому вигляді, як воно сформувалося у XIX столітті. На

межі століть стало вочевидь ясно, що держава не може «піти» з економіки, залишивши напризволяще складні соціальні відносини і нагальні потреби [9, 80 – 83].

Принаймні, революційний досвід Франції і Німеччини, Австрії і Великої Британії засвідчив, що не вирішені проблеми соціального розвитку дають взнаки у революційних катаклізмах, громадянських війнах і взаємній ворожнечі. Експеримент функціонування суспільства на засадах чистого смитівського ринку із державою – «нічним сторожем» показав, що соціальна тканина суспільства набагато складніша і багатоманітніша, ніж про це уявляли класики політекономії і соціальної думки. Як наслідок такого беззастережного ліберального експериментування (в дусі антигуманного «манчестерського лібералізму» і етики соціал-дарвінізму) з'являються ідеї соціалізації капіталізму. Наочним прикладом адекватної реакції на тривожні наслідки ліберального експериментування було прийняття соціального законодавства (яке передбачало соціальне страхування, соціальні гарантії, певний захист прав трудівника) канцлером О.Бісмарком у Німеччині, розгортання соціальної політики і соціальної роботи в Британії та ін.

Отже, досвід XIX – початку XX століття показує, що впровадження принципів лібералізації економічного життя носило фактично характер всеохоплюючого соціального експерименту, протягом якого здійснювалася немовби то «апробація» доктринальних основ і практичної значущості ліберальної політики. Масштабний експеримент продемонстрував принципову недостатність політики «чистої» лібералізації. Стало зрозуміло, що ринковою мусить бути економіка, але не усе суспільство. Була відповідним чином переосмислена і усвідомлена роль держава, яка, згідно новому розумінню, повинна була брати на себе важливу роль гаранта соціальної стабільності і врівноваженості. Ліберальний експеримент XIX століття сприяв еволюції ліберальної теорії і перетворенню лібералізму з «класичного» на «соціальний» (який замість проголошення нейтральності держави наполягав на її активній участі в економічному житті і соціальній політиці). Безперечно, розглянутий досвід реалізації ліберального експерименту дозволяє зробити висновки набагато глибші і суттєвіші, ніж тільки відносно того, що економічна свобода повинна бути врівноважена гармонізуючим впливом держави. Стало очевидним, що природа соціального буття така складна, що вона в принципі не може бути «запрограмована» чи то в рамках ліберального, чи то в рамках якогось іншого соціального проекту (відповідно, там, де реалізується проект, ми бачимо ніщо інше, як експеримент). Підтвердження цього соціальна думка отримала також з узагальнення революційного досвіду XIX – початку XX століття (наприклад, тієї ж Паризької Комуни).

Але суспільство немовби потребувало гранично чіткого експерименту, де було б здійснене втілення протилежної експериментальної аксіоматики, а саме побудови суспільства, де свободу було б зведено якщо не нанівець взагалі, то до суворо контрольованого мінімуму. Цей експеримент знайшов втілення в тоталітарному досвіді, який попри усю багатоманітність і своєрідність окремих тоталітарних «біографій» дає змогу розглянути його як певну цілісність (хоча тоталітаризм СРСР часів Сталіна не є тотожним тоталітаризму гітлерівської Німеччини, як, у свою чергу, націонал-соціалізм не був тотожним італійському фашизму).

До наших завдань не входить докладний і ґрунтовний аналіз феномену тоталітаризму. Погодимось з тими авторами, хто вважає сутнісною рисою тоталітаризму (на відміну від відкритих, плюралістичних, ліберальних суспільств) є орієнтація на злитність, тоталітарну єдність усіх без винятку сфер життя суспільства, на відмову від найважливішого елемента і фундаменту сучасної цивілізації – громадянського суспільства і його інститутів [10, 10].

Тоталітарний експеримент є проявом гіпер-технократичної спроби звільнити соціум від того, що робить його соціумом, що «гальмує» його розвиток у напрямку, яку тоталітарна верхівка вважає правильним і бажаним. Для німецької нацистської верхівки це була зовнішня експансія і ідея расової держави. Для Сталіна і верхівки ВКП(б) (яку, втім, важко розрізнити із Сталіним) тоталітарною домінантою було зміцнення держави як форпосту «соціалізму» і сприяння «комунізації» у всесвітньому масштабі (не в дусі троцькістської ідеї прямого експорту революції, але у кінцевому підсумку – безсумнівно).

Отже, в ім'я принципово різних в ідейному відношенні, але універсальних і всеохоплюючих ідей було здійснене тотальне перетворення багатоманітної і різноспрямованої соціальної тканини на тоталітарний моноліт. Повна контрольованість і одноманітність соціального існування позбавляла соціум непередбачуваності, а багато в чому - і кризових випробувань (взьмемо, скажімо, швидке вирішення у тоталітарних країнах проблеми безробіття, проголошення повної зайнятості), давала змогу здійснювати масштабні модернізаторські прориви. Але здійснювалися ці тоталітарні експерименти ціною перетворення «живого тіла» суспільства на якогось механічного Левіафана, якусь штучну споруду, якою легко було маніпулювати, але від якої важко було чекати прояву творчості, блиску генія, злетів і звершень.

Саме про це блискуче пише російський мислитель В.В. Налімов у своїй книзі спогадів «Канатоходець»: «... В ті роки (йдеться про країну Рад наприкінці 20-х - на початку 30-х років. – С.Ф.) країна була спрямована на те, щоб здійснити низку перетворень, необхідних для створення світлого майбутнього, яке відповідало новим ідеалам:

- (1) Десеянізацію (визволення суспільства від прив'язаності до землі).
- (2) Деінтелегентизацію (визволення суспільства від тягаря критичної думки).
- (3) Декупецізацію (визволення суспільства від приватного підприємництва).
- (4) Дерелігіонізацію (визволення суспільства від ненаукової духовності).
- (5) Денаціоналізацію (визволення суспільства від тягаря різнонаціонального укладу життя)" [11].

В умовах системних тоталітарних експериментів індивіди позбавлялися будь-якого простору приватності, будь-якої свободи самопрояву і самоствердження. Якщо ліберальний експеримент виходив із спроби побудувати порядок, заснований на свободі (і цього виявилось в принципі замало), то тоталітарні експерименти ставили на меті затвердити порядок, в якому свобода практично витіснялася до маргінесу (бо не можна сказати, що її за тоталітаризму не було взагалі), ставала абсолютним винятком. Врешті решт такий спосіб вирішення проблем соціального життя також виявив свою нежиттєздатність. Тоталітаризм проявив органічно притаманну йому нелюдськість і нелюдність, він виявився занадто “штучним”, механістичним способом організації соціуму. Його існування було можливим тільки за умови постійної дії підсистем, які несли функції соціального терору і подавлення інакомислення. Знекровлення суспільства, викорінення свободи з соціального організму неминуче призводило до мертвлячого застою і втрати позитивних мотивацій в усіх сферах людського існування, накопичення потенціалу соціального конфлікту і незадоволення.

Таким чином, практика соціального експериментування XIX – XX століть продемонструвала суспільству небажаність (а у випадку з тоталітаризмом – пряму і безсумнівну згубність) намагань побудови суспільства згідно будь-яких “проектів”, побудованих на ціннісно чистих (і в цьому відношенні “фундаменталістських”) проектах. Ці експерименти продемонстрували, що непередбачувана (тими, хто намагався втілити свої проекти в практику життя) складність соціуму завжди “стоїть на заваді” безперешкодній реалізації тих чи інших утопій чи антиутопій, - і та ж сама багатоманітність суспільства дозволяє досягти відповідної і відносно швидкої “регенерації” суспільства, його підсистем і структур у напрямку нормалізації життя. Отже, ми можемо зробити висновок, що кінцевий успіх соціального експерименту і його життєвість вирішальним чином залежить від того, наскільки експериментатори (реформатори, революціонери) рахуються з домінантами - тенденціями соціального розвитку, наявними на поточний момент в житті соціуму. Якщо соціальний експеримент характеризується відповідністю (адекватністю) цим домінантам, якщо вістря експерименту відповідає керівним мотиваціям і провідним інтересам значних соціальних верств (але – без брутального пригнічення інших верств, без цинічного нехтування цими інтересами), то справа експерименту має великі шанси на успіх.

З огляду на це в сучасному світі – враховуючи відповідні постіндустріальні тенденції і вектори глобалізації – соціальне експериментування реалізує себе як намагання зберегти і сприяти живій багатоманітності соціального існування – багатоукладності економічного життя, багатопартійності і ідеологічному плюралізму, розподілу влад, плідному мультикультуралізму тощо.

Практична політика в сьогоdnішньому світі виходить з дорогоцінного і драматичного досвіду XX століття (і минулих століть не меншою мірою), який вчить уникати монополізуючих крайнощів, гіперконцентрацій і втрати адаптаційної гнучкості. Сьогоднішні соціальні експерименти відбуваються на шляхах пошуку шляхів коеволюції – узгодженого розвитку природи і суспільства (політика інвайронменталізму, ідея “стійкого розвитку”, “зеленого консерватизму” та ін.), вкорінення відносин соціального партнерства і злагоди, подолання фатального відставання Третього Світу/ Півдня тощо. Безумовно, ніхто не може бути певним відносно того, чи будуть знайдені відповіді по-справжньому дійовими і рятівними. Але варто згадати слова відомого письменника Ф. Скотта Фіцджеральда: “Ми знаємо, що становище безнадійне: отже, нам треба зробити усе, аби його змінити” [12, 272]

ЛІТЕРАТУРА

1. Рывкина Р.В. Эксперимент социальный // В кн.: Философская энциклопедия/ Гл. ред. Ф.В. Константинов. – В 5-ти тт. – Т.5. Сигнальные системы – Яшты. Указатель. – М.: Сов. Энциклопедия, 1970. – С.547.
2. Шамрай В.В. Преобразование общества: пределы возможного. К.: Наукова думка, 1994– 176 с.
3. МанDEVиль Б. Басня о пчелах. – М.: Мысль, 1974. – 376 с.
4. Будон Р. Место беспорядка. Критика теорий социального изменения. – Пер. с франц. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 284с.
5. Илларионов А.Н. Экономическая свобода и благосостояние народов // Вопр. экономики. – 2000. - № 4. – С. 83 – 101.
6. Україна: поступ у XX століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000 – 2004 рр. Послання Президента України Л.Д. Кучми до Верховної Ради України. 2000 рік // Урядовий кур’єр. – 28 січня 2000 р.
7. Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники. – М.: Ad Marginem, 1995. – 223с.
8. Відносно того ж суперечливого досвіду Латинської Америки див.: Хачатуров К.А. Латиноамериканские уроки для России. – М.: Международные отношения, 1999. – 400с.
9. Гэлбрейт Дж. К., Меньшиков С. Капитализм, социализм, сосуществование: Пер. с англ.- М.: Прогресс, 1988. – 200 с.
10. Скульская В.М. Тоталитаризм: сущность и его разновидности // Вісник Харківського держ університету. Наука і культура. – 1998. - № 400/4. – С.10 – 14.
11. Налимов В.В. Канатоходец. Воспоминания. –М.: Изд. группа «Прогресс», 1994. – 456с.
12. Кутырев В.А. Проблема выживания человека в «постчеловеческом мире» // Человек в системе наук. – М.: Наука, 1989. – С.272 – 284.